

М. П. Бобро

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Цінність життя і життєві цінності
та їх образно-сміслова репрезентація
в українському лінгвокультурному просторі**

Бобро М. П. Цінність життя і життєві цінності та їх образно-сміслова репрезентація в українському лінгвокультурному просторі. У статті проаналізовано лексичні та фразеологічні одиниці, семантика яких відображає ціннісні аспекти категоризації життя. Розглянуто важливі для українського лінгвокультурного простору образи, що репрезентують життя як цінність та життєві цінності. Акцентовано варіантність образно-сміслових маніфестацій аксіологічної семантики, простежено зв'язок окремих символічних образів із архетипами свідомості. Схарактеризовано парадигму ціннісних орієнтирів, що виявляються в українському лінгвокультурному просторі.

Ключові слова: *цінність, життя, життєві цінності, український лінгвокультурний простір.*

Бобро М. П. Ценности жизни и жизненные ценности и их образно-смысловая репрезентация в украинском лингвокультурном пространстве. В статье проанализированы лексические и фразеологические единицы, семантика которых отражает ценностные аспекты категоризации жизни. Рассмотрены важные для украинского лингвокультурного пространства образы, которые репрезентируют жизнь как ценность и жизненные ценности. Акцентированы варианты образно-смысловых манифестаций аксиологической семантики, прослежена связь отдельных символических образов с архетипами сознания. Охарактеризована парадигма ценностных ориентиров, которые проявляются в украинском лингвокультурном пространстве.

Ключевые слова: *ценность, жизнь, жизненные ценности, украинское лингвокультурное пространство.*

Bobro M. Values of life and life value and their figurative-semantic representation in Ukrainian linguistic-cultural space. The article analyses lexical and phraseological units the semantics of which reflects value aspects of life categorization. Images, important for Ukrainian linguistic-cultural space, that represent life as a value and life values are considered. Variance of figurative-semantic manifestations of axiological semantics is accentuated, connection of particular symbolic images with consciousness archetypes is traced. Paradigm of value guidelines that manifest themselves in Ukrainian linguistic-cultural space is characterized.

Keywords: *value, life, life values, Ukrainian linguistic-cultural space.*

Цінність є філософським поняттям, що характеризує соціально-історичну значущість певних явищ дійсності для суспільства та індивідів, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта. Цінності — це специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу або явищ суспільної свідомості, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства (благо, добро, зло, чудове і потворне тощо). Первісно вони виникають як сукупність звичок, способів побуту людей, специфічних форм поведінки, що у своїй важливості й суттєвості переходять з покоління в покоління і згодом закріплюються в традиціях, обрядах, звичаях, ритуалах, які кодують еталони суспільно схваленої поведінки людей [12:549–553].

Метою нашої розвідки є виявлення і аналіз ціннісної категоризації окремих аспектів і складників життя в українському лінгвокультурному просторі. На думку В. Карасика, з лінгвістичної точки зору найбільший інтерес становлять явища, зафіксовані у мові, в першу чергу в її лексичній та фразеологічній. «Номінативна щільність тієї чи іншої

тематичної групи слів, деталізація найменування, виділення смислових відтінків є сигналом лінгвістичної цінності позамовного об'єкта: предмету, процесу чи поняття» Цінним для людини є те, що відіграє істотну роль у її житті і тому отримує різнобічне позначення у мові. [5:140–141]. Сукупність таких життєвих цінностей відображає специфіку аксіологізації дійсності і побудову певним чином упорядкованої сукупності ціннісних акцентів. Можна вести мову цінності різного плану, що стосуються матеріальних і духовних аспектів життя. М. Алефіренко виділяє вітальні (життя, здоров'я, якість життя), соціальні (соціальний статус, багатство, родина), політичні (свобода слова, громадянська свобода), моральні (добро, благо, любов, дружба), релігійні (Бог, віра, спасіння) та естетичні (краса, ідеал, стиль) цінності. У нашому дослідженні ми ставимо за мету окреслити фрагменти української ціннісної картини світу, не торкаючись при цьому релігійних та естетичних цінностей [1:9].

Матеріал дослідження становить близько 300 дієслів, сталих виразів, прислів'їв, приказок тощо на позначення оцінних характеристик різних проявів життя. Ці одиниці вилучені методом суцільної вибірки з історичних словників української мови різного періоду (XIV–XIX ст.), діалектних, тлумачних та фразеологічних словників сучасної української мови, збірок українських прислів'їв і приказок тощо, зокрема: «Словник української мови: В 11 т.» (гол. редкол. І. Білодід, 1970–1980), «Словник бойківських говірок» (М. Онишкевич, 1984), «Матеріали до словника гуцульських говірок» (Ю. Піпаш, Б. Галас, 2005), «Словник буковинських говірок» (Н. Гуйванюк, 2005), «Фразеологічний словник української мови: Кн. 1, 2» (В. М. Білоноженко та ін., 1999), «Словник української мови XVI—першої половини XVII ст.» (відп. ред. Д. Гринчишин, 2005), «Словарь украинского языка» (за ред. Б. Грінченка, 1958–1959), «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (М. Номис, 1993), «Галицько-руські народні приповідки» (І. Франко, 1910).

«Ціннісно-смыслову «тканину» соціального буття» утворює єдність значень і смислів як структурних компонентів будь-якого предмету як цінності [10:11]. Тому, розглядаючи вербальне вираження ціннісних категорій, необхідно звернутись до понять «значення» і «смысл». Це можна пояснити тим, що «в соціальному контексті мовлення висловлювання в цілому і слово як його частина завжди наповнені конкретним життєвим змістом, виражають ціннісні установки автора, його життєву позицію...» [2:47]. При цьому слово як одиниця мови втрачає безліч прагматичних акцентів, притаманних мовному знакові у процесі спілкування, а отже, така інформація здебільшого не фіксується у значенні лексичних та фразеологічних одиниць. Виняток становлять мовні одиниці, у значенні яких в результаті численних використань номінацій у різних комунікативних ситуаціях закріплюються в тому числі і їх ціннісні прагматичні характеристики. Але навіть у такому випадку значення складає лише найзагальнішу частину смислу, що має загальнолюдську цінність. Смысл містить також компоненти, вироблені в умовах тієї чи іншої самобутньої культури, що виражають життєві установки її носіїв, їх особливе ставлення до предметного світу. Окрім загальнозначущого, смысл фіксує також те унікальне, що породжується своєрідністю досвіду кожної особистості. «Індивідуальні аспекти смислу, якщо вони починають відтворюватись у діяльності інших людей і поколінь ... тим самим набувають соціальної цінності...» [2:47, 84–87].

Речі, явища, процеси набувають для людини смислу і цінності, коли вони є складовими її життя, включені до соціальної історії людства. Відповідно, життєві цінності є явищем історично змінним. «Цінності історичні, їх набір і функції різні на різних етапах розвитку суспільства» [7:480]. Більшість життєвих цінностей є привативними, тобто такими, значущість яких усвідомлюється радше через їхню відсутність, ніж присутність, що

знаходить своє вербальне вираження: мовні одиниці на позначення відсутності певної ознаки життя кількісно переважають [3:54].

До вітальних цінностей, що знайшли найбільше вербальне вираження в українській мові, належать життя, здоров'я, добробут, дім і постійне місце проживання. Зазвичай цінність людського життя є чимось зрозумілим і не підлягає сумнівам. «...Визнання життя домінуючою суспільною та культурною цінністю є безперечно завоюванням людства» [11:118–119]. Життя дається людині тільки раз і триває від народження до смерті, його не можна прожити двічі. Це найцінніше, що є у людини: кожному жите мило; кождий хоче жити; от аби ще на світі жити; хапатися за життя. Життя є мірилом цінності інших речей (ліпше соломіне життя, як золота смерть; таке добре / красне, як життя; ще ми життя не збридли; я за то й жите своє положу) та їх передумовою (як будем живі, то будем й ситі; аби живи, а голі будем).

Життя не можливе без здоров'я. Здоров'я людини належить до універсальних онтологічних життєвих цінностей, оскільки має нескороминуще, усеосяжне і позачасове значення [8:47]. Здоров'я є вічною цінністю, яка ніколи не втрачала і не втрачає своєї актуальності. Як свідчить народна мудрість, без здоровля ніщо чоловікові не мило; над здорове нема старшого; поки здоровле служить, то чоловік не тужить; не смерть страшна, а недуга; аби зуби, а хліб буде; здоровому все здорово. Чи не найбільше українських замовлянь присвячені збереженню здоров'я та лікуванню хворих, здоров'я просить людина у Бога і бажає іншим: щоб ти був здоровий, як вода; хай Бог дає на здоров'я. Здоров'я є передумовою життя, тому посідає перше місце серед інших цінностей: не просімо хліба у Бога, а просімо здоров'я; було б здоров'я — все інше наживем.

Завжди значущими для людини є наявність засобів харчування та добробут як необхідні складові життя, адже батька й матір забудеш, а їсти — ніколи. Номінації жити се, глатовати, наголодуватися, поголодувати, нидоїдати, недоїдати й недопивати ілюструють важливість їжі для життя. Мовний матеріал свідчить, що змістове наповнення такої цінності, як наявність засобів харчування, змінювалось в різні часи. Найголовнішим продуктом здавна були злакові культури, а найголовнішим продуктом харчування справедливо вважається хліб. Він є знаком національної культури, який має не лише вузьке значення, а й широке, позначаючи їжу взагалі. Звернімо увагу на зміну критеріїв ціннісних характеристик життя. Якщо спочатку достатньо було мати кусок хліба; жити і хліб жувати, бо хліб та каша — їжа наша, то згодом важливо мати не лише хліб, а ... й до хліба. Ціннісним для людини є наявність у неї великого дому, гарного вбрання, сучасних здобутків науки і техніки, — тобто усього того, що складає багатство: в хаті як у загаті; найліпша хата крита, а сукмана шита; якби вдома, та ще й на печі; не мати ні кола, ні двора.

Дім для людини має цінність не тільки як ознака матеріальних статків, а й як символ рідної землі, родини. Ведучи здебільшого осілий спосіб життя, українці не схвалюють постійної зміни місця проживання: блукати, бігати світами, броджати, бурлакувати, ваговатися, волочитись, жити на колесах, кочувати, линди водити, мандрувати, маятися по світі, никати, скитатися, тинятися, тинятися попідтинню / по світу, толочитися, тягатися, швендяти. У словниках 15–17 ст. знаходимо номінації осести, селитися, сідити, вселитися, засісти, м'шкати, що позначають «правильний» спосіб життя. Відсутність власного житла розглядається як відхилення від норми, про що свідчать численні номінації типу квартирувати, коморити, коморувати, жиральювати, жилірувати, домувати.

Цінність власного дому поєднується із цінністю родини: нема в світі, як родина; без сім'ї нема щастя на землі; вдовець — дітям не отець, бо й сам круглий сирота; де одинець — хазяйству кінець, де сім — щастя всім. Важливість і необхідність сімейного життя засвідчують номінації типу батькувати, вдовувати, петрушкувати, передівувати, сивувати, холостякувати; засидітися в дівках; посивіти косою; гарна дівка, як засватана; найкраща дівка, що заміж пішла; хвали день вечором, а дівчину за мужем; непокрита дівоча голова, як хата без даху. Символом родини, її найважливішою цінністю споконвіку є батьки: за гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини; матір ні купити, ні заслужити; без матки нещасливі дітки; без матері і сонце не гріє; на світі знайдеш усе, крім рідної матері; за гроші тільки рідного батька не купиш; нема такого краму, аби купив тата й маму; добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка; своя хата — своя стріха, свій батько — своя втіха. Водночас родина не мислиться без дітей: діти — найбільша радість у світі; горе з дітьми, а без них ще гірше; нема смерті без причини, нема щастя без дитини.

Із родиною тісно пов'язана така цінність, як любов / кохання. Значущість кохання як природного способу життя людини в єдності з іншою людиною знаходить своє безпосереднє вираження в аксіологічній семантиці вислову невесело в світі жити, як нема кого любити. Чи не найважливішим для кохання є вірність. Концептуальним для української ментальності є погляд на вірність як запоруку життя в гармонії, злагоді й пошані: хто вірно кохає, той часто вітає, без вірного друга велика туга, де двоє, там рада, а де третій — там зрада. Народна мораль розглядає вірність у відносинах між двома закоханими також і як необхідну умову переборення перешкод на життєвій дорозі: вірному коханню й Бог не противник; ніхто так не догляне, як вірна дружина. Запорука життя з милим, коханим за законами серця в народній філософії мислиться як найвища буттєва цінність української людини. На цьому тлі вирізняються поширені у вітчизняному лінгвокультурному про-

сторі вислови із стереотипними уявленнями про нещасливе життя з немилою людиною: краще в матері на соломі, ніж з немилим на перині; силою не бути милою; краще вмерти, як з нелюбом жити; ліпше весь вік дівувати, як з нелюбом проживати; волю втонути, як за нелюбом бути; краще полин їсти, ніж з нелюбом за стіл сісти. Натомість хоч хліб з водою, аби, милий, з тобою; з милим рай і в курені; най не буде ладна, коли серцю мила. Цінність має не саме по собі кохання, а кохання взаємне, яке знаходить своє продовження у шлюбі, подружньому житті.

Людина — істота соціальна. Вона народжується серед людей, живе серед них і помирає у їх оточенні. Саме тому відносини між людьми є домінуючою соціальною цінністю. У історичних словниках спостерігаємо номінації, що свідчать про цінність миру: братов'бийствовати, враждувати, ворогувати. Мирь — дуже давнє слово, яке має той самий корінь, що і слово милий, тобто любий, чимось особливо дорогий. «Милими в першу чергу є спокій, тиша, згода між людьми та племенами» [6:226]. Мир певною мірою є і буттєвою цінністю. Саме слово мир об'єднує в собі два нині омонімічних, але етимологічно споріднених значення: 1) спокій, відсутність війни, сварок та 2) світ, народ, люди, з яких саме перше вважається первісним [6:226–228, 9:95, 4:463, 13:55–57]. Цінність миру є константою свідомості (іще не було доброї війни і лихого миру; кров людська не водиця, проливати не годиться), хоч іншою стороною миру є злагода у сім'ї (згоджуватися, ладити, погоджати тощо; як голубки жити; душа в душу жити; мир та лад — великий клад; сімейна злагода всього дорожче; вся родина разом, так і душа на місці; живуть між собою, як риба з водою; у недружній родині добра не буває; нащо й ліпший клад, коли в сім'ї лад), дружні, доброзичливі стосунки (ладити, навидітися, сябровать, складатися; і водою не розлити; пор. гриситися, як кіт з собакою жити; не в ладу жити; як на ножах жити; де незгода, там часто шкода). Як цінність постає сама по собі взаємодія між людьми, життя і відносини в колективі (один у полі не воїн; одна бджола меду не наносить; удвох, кажуть люди, легше плакати неначе; добре там живеться, де гуртом сіється і жнеться), що набуває, напевно, найбільшого значення у період культивування колективної власності (в працюватім колективі всі заможні і щасливі; в добрій артїлі і худоба в тілі; де дружна ланка, там добрий урожай; дружно люди візьмуться — гори здадуться; колгоспна сила біду зломил).

Фундаментальною для аксіологічної характеристики світу українського життя є свобода людини: хоч спина гола — та своя воля; хоч долі, аби у своїй волі; з корита їли та на волі жили — ніякого горя не знали; ліпша найгірша недоля, як чужа неволя; хоча і голі, аби на волі; хоч рачки, та на волі; чоловік без волі, як кінь на припоні. Чужий і свій як елементи просторової організації світу теж

осмислюються в системі відповідних аксіологічних категорій. Своя земля — це завжди благо, добро: де рідний край, там і під ялинкою рай; в чужім краю і солов'ї лиш цвірінькають; в чужій стороні і весна негарна; у чужій стороні не так світить сонце. Суттєвою річчю в житті людини є також воля як право на власний вибір, реалізацію бажань, прагнень тощо (хто без волі, той без долі; гарно на сім світі, що хотіти, те чинити). Комуністичний світогляд спричинив ідеологізацію поняття свободи і набуття цим поняттям політичних конотацій. Воля розглядається не лише як незалежність, а й рівноправ'я, і стає цінністю в тому числі політичною. Вона є здобутком певного політичного устрою

і однією з його головних цілей: у нас народи вільні, бо права всім рівні; щастя народу — в свободі, міць держави — в народі; були в неволі, ходили голі, як добились волі — добра в нас доволі; добули волю — відшукали долю.

Отже, аналіз мовного матеріалу дозволив виявити найістотніші життєві цінності в українській культурі. Серед них є як вічні онтологічних цінності (здоров'я, наявність засобів харчування), так і соціально обумовлені цінності, зміст яких може змінюватись із розвитком суспільства (воля, мир). Перспективним видається подальше дослідження специфіки мовного вираження життєвих цінностей сучасної української людини.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. — М. : Флинта. Наука, 2010. — 288 с.
2. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста / С. А. Васильев. — К. : Наукова думка, 1988. — 240 с.
3. Есикова М. М. Основы этики: учебное пособие / М. М. Есикова. — Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. — 80 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — Т. 3: Кора—М. — К. : Наук. думка, 1989 — 552 с.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс / В. И. Карасик. — М. : Гнозис, 2004. — 390 с.
6. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. — Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1986. — 312 с.
7. Основи філософських знань: підручник / [Горлач М. І., Кремень В. Г., Ніколаєнко С. М., Требін М. П. та ін.]. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 1028 с.
8. Пастухова Н. Л., Пастухов А. О. Здоров'я — найвища цінність людини / Н. Л. Пастухова, А. О. Пастухов // Наукова скарбниця освіти Донеччини. — 2011. — № 2. — С. 47—50.
9. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.
10. Стрелецкая І. Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвoseмантичний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. Г. Стрелецкая. — Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2008. — 17 с.
11. Трунев С. И. Жизнь как ценность: проблемы и противоречия / С. И. Трунев // Философия и общество. — 2008. — № 4. — С. 118—125.
12. Філософія: Підручник / За заг. редакцією Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. — Харків: Консум, 2000. — 672 с.
13. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) / [под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева]. — Вып. 19. — М. : Наука, 1992. — 254 с.